

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ XIII

ЕТНОЛОЖКИ ЗАНИМАНИЯ НА НИКОЛАЙ КИРМИКЧИ

Николай Червенков

В някои етнографски изследвания за бесарабски българи от първото десетилетие на XX в. се посочва името на студента от Петербургския университет Николай Иванович Кирмикчи. Това виждаме преди всичко в труда на Олга Лукьянец¹. Но още в известната монография на Йов Титоров това име също се посочва в списъка на бесарабски българи, които имат принос в развитието на българската държавност след освобождението на България². На времето моят учител, известният българист Константин Поглубко, ме запозна с неговия син Николай Николов Кирмидчиев, който живя и почина в София (2000 г.). Последният ми идва на гости в Кишинев, с молба да го запозная със с. Чийшия, откъдето идва бащиния род, а също и с Чешмелий и с Болград, където неговият баща получава съответно начално и гимназиално образование. От сина узнах много за баща му, който от 1920 година заживява в България. Синът ме запозна също и с бащиния ръкопис «Русия и балканските народи», някои пасажии от който навремето публикувах³. Възнамерявах да представя една по-цялостна разработка за нето. Понастоящем искам върху основата на събраната информация да представя етноложките занимания на Николай Кирмикчи – човек от елита на бесарабската българска интелигенция.

Николай Иванович Кирмикчи е роден в с. Чешмелий в семейство на учителя Иван Николаевич Кирмикчи, който е родом от село Чийший (сега Городне, Болградски район). От семейната памет на семейство Кирмикчи, се знае, че дядо му се родил по пътя от Сливен до Бесарабия през май-юни 1830 г., и че семейството се настанява в Чийший. Завършвайки в 1905 г. класическата гимназия в гр. Болград, той през есента на същата година със съдействието на вуйчо си – архитект-художник, се записва за студент в

Петербуржският университет към Физико-математическия факултет в отдела по естествени науки. По онова време в Петербург навсякъде се чувства нажежена революционна атмосфера, особено в университета. Освен лекции и практически занимания в разни лаборатории, почти всеки ден студентът Н. И. Кирмикчи участва в студентски събрания-митинги. Правителството сериозно се респектира и затваря учебното заведение. Студентът бива принуден да се завърне в своя роден край – в Болград. С голямо внимание тук започва да следи политическото развитие в Бесарабия. Знае се, че тогава особено силно го впечатляват еврейските погроми в Кишинев и други градове в края. Затова той се радва се, че такива крайности няма в българския град Болград, където български доброволни дружини организират непрекъснато дежурства, а една част от тези дружини посрещнала черносотниците на гарата «Троянов вал» (Табаки), като предупреждавала, че гр. Болград не ще допусне да стане избиване на евреите. Така евреите от този град биват спасени от погром. От това Н. Кирмикчи прави извод, че «в природата на българина няма омраза към евреите»⁴.

През следващата (1906) година, Николай се записва отново студент в Петербургския университет. И сега активно се включва в студентското движение. Включва се в ръководната група на землячествата, откъдето се апелира към младите студенти да поддържат прогресивните лозунги на Петербургското столично студентство. Освен това участва и в бойкота на лекциите на реакционните професори. Той е и сред студентите, дръзнали да определят равнището на просветата в Русия от степента на състоянието на науката. Лично той намира, че катедрите в университета подготвят много малко научни работници по разните специалности. И това, при условие, че страната има малко научно-изследователски институти⁵.

Между многото науки, които младежът от Болград изучава в университета и извън него, най много му допадат науките за човека, за неговата физическа структура, за неговото обществено развитие. Челно място сред тях заема антропологията с нейните дялове: предисторическа антропология, анатомическа антропология и етнография. Н. Кирмикчи се увлича и от други науки, които са близки до антропологията: това са историята и социологията на човешкото общество, а също внимателно изучава и факторите, влияещи върху развитието като географския, например. Човекът, който го увлича с този широк знания по антропология е Фьодор Кондратьевич Волков (Вовчак) – преподавател по антропология.

Това е известният руско-украински антрополог, етнолог, археолог, положил основите за системно проучване етногенезиса на украинското население. Като участник в украинското национално движение Волков е преследван от страна на властите и през 1879 г. е принуден да напусне Русия. Същият посещава с научни цели балканските държави и има научни изследвания, посветени на етноложки проблеми върху народите от този регион, включително и върху българите. През 1905 г., Волков получава разрешение да се върне в Русия и става редовен професор в Петербургския университет, където се превръща в организатор и лидер на редица антропологични и археологически експедиции, включително в Трансилвания.

Н. Кирмикчи впоследствие си спомня за своя учител следното: «Вече доста възрастен, с побеляла коса, той внесе нова, свежа струя в научната атмосфера по своята специалност. Той четеше своите лекции много увлекателно и умело подбираше научни сътрудници за своята катедра“. Известният учен създава към катедрата научен кръжок по антропология. Един от първите в него се включва Н. Кирмикчи. Професор Волков, който, като емигрант, живял известно време на Балканския полуостров и проучвал етнографията на славяните на юг от Карпатските планини, възлага на Кирмикчи да продължи започнатото от него изследване за южните славяни. По предложение на професора, това начинание трябвало да се започне с проучване на бесарабските българи, чиито представител е студентът. Този същият студент с успех напредва в изучаването на антропологията, и особено на етническите процеси в обществото.

Не е случайно, че Н. Кирмикчи, още като студент, бива командирован от университета в Буджак да проучва тукашните българи, които, по негово мнение, «запазвали всички свои специфически национални черти: език, обичаи, песни, облекла и др. и представлявали интересен обект за етнографско проучване“. За неговата дейност бива информирана местната власт. Бесарабският губернатор в секретна инструкция към уездните изправници и полицмейстери от една страна препоръчва да се съдейства на Кирмикчи, а от друга – разпорежда да се установи наблюдение над него и «за всички дейности противозаконни, спешно да се докладва“⁶.

Експедиционната работа върви успешно, преди всичко поради това, че обектът му е много познат, тъй като е роден в този край, и почти във всяко село има познати, по-скоро бивши съученици от Болградската гимназия. Обаче особено важно е, че през същото лято провежда свои изследвания в Буджака известният българист Н.

С. Державин, който дотогава има доста проучвания за българите от Таврия. Запознават се в Болград, след което продължават съвместна работа няколко месеца, като обикалят доста български села в Южна Бесарабия. Известен е приносът на Н. Державин от тази експедиция. Но принос в това има и младият изследовател Н. Кирмикчи. Архивни документи показат, че през 1911 и 1913 г. студентът от Санкт-Петербургския университет Н.И. Кирмикчи представя на Петербургския музей (сега РЭМ) доста експонати и фотоснимки.

Неговата колекция включва материали за молдовското, българско и гагаузко население в Бесарабия⁷. От експедицията той идва до заключение, че българите в Русия са «съвършено свободни, непритеснени от никаква власт, тези българи са запазили всички свои специфични национални черти: език, обичаи, песни, облекла и др.“. Освен това счита и че това население «представлява интересен обект за етнографско проучване»⁸. Младият изследовател доста се интересува и от взаимовръзките на българите с молдовци, украинци, руснаци и немци – с народите, с които живеят заедно. В 1912 г. Н. Кирмикчи полага държавните изпити. Макар и да получава специалност по математика, той се ориентира да продължи своята научна дейност по етнология на балканските народи. През лятото на 1912 г. младият изследовател е командирован от научни кръгове от Петербург в Румъния. Както той сам споменава, това е свързано с факта, че по същото време много се дискутира въпроса дали румъните в своята основа са славяни, «произлезли от старото славянско племе «анти» и при римското завладяване на Дакия, биват отчасти романизирани»⁹.

След пристигането си в Букурещ, той се представя на руската легация и още на другия ден получава «открит лист» от румънското правителство, който позволява на «младия руски учен» да се движи по цяла Румъния и същевременно задължава румънските власти да оказват пълно съдействие. Към него бива прикрепен секретарят на Националния музей Флореску, който го придружава винаги при негови пътувания по Румъния. Н. Кирмикчи, после ще отбележи: «Този млад интелигентен човек с прогресивни идеи ми беше много полезен в разбирателството ми за румънското население, особено на овчарите-мокани в Карпатските планини – белодрешковци, в езика на които се запазили най-много думи със славянски корени»¹⁰. Благодарение помощта на Флореску работата върви леко и добре. В свободното от работа време последният запознава изследователя от Петербург с разни специфични особености на Румъния и нейните граждани, с техния манталитет и приспособяване към политическите

условия на румънската конституция др., като ги описва правдиво. От негови съждения, той идва до извода, че макар в Румъния да е била възприета една от най-либералните конституции, «фактически в живота на държавата, тя [конституцията – Н. Ч.] представлява късчета хартия и е играчка в ръцете на неголяма група разни политически авантюристи и демагози на олигархията, които безсрамно се гаврят с тази конституция и жестоко и безогледно експлоатират своя роден, трудящ се народ»¹¹.

При препоръка на Ф. Волков Д. Кирмикчи се среща с известния изследовател Замфир Арборе, на когото връчва препоръчително писмо от своя учител. (Двамата били близки и приятели). Последният много впечатлил младия изследовател с добре говоримия руски език и «обичане руската култура и руския народ». За да не прекъсне своите връзки с русите, Арборе построил къщичка в квартала, където живеели руски сектанти–скопци и поддържал тесни с тях връзки. В библиотеката му имало богата руска литература. Румънският учен му разправял, че «в просветата и във вестниците на Румъния силно се култивира шовинизмът». Доста говорили за произхода на румънците. Веднъж при това обсъждане Арборе му дал своя румънско-български речник, казвайки: «Вие знаете руски език, знаете български и молдовски, а също като класик и латински език, и лесно ще можете да си съставите мнение за произхода на румънския език»¹². След прегледа на речника, Кирмикчи остава с впечатление, че в румънския език $\frac{3}{4}$ от думите са от славянски произход и само $\frac{1}{4}$ са от латински произход. З. Арборе запознава Кирмикчи с други професори и видни обществени и политически дейци в Букурещ. В общи черти той го информира за икономическия, политическия и културния живот на Румъния, «при това понякога с не особено благоприятна светлина». Румънският учен подчертавал, че «в просветата и във вестниците на Румъния силно се култивира шовинизма». Младият изследовател научил от него, че по нареждане на правителството всяка година в определен ден в разни пунктове на румънско-бесарабската граница и в някои градове в Румъния се провеждали политически митинги, на които платени румънски оратори произнасяли пламенни речи за нещастната съдба на бесарабските братя молодовани, намиращи се под гнета на царска Русия.

Арборе предлага на Кирмикчи заедно да присъстват на поредния Балкански социалистически конгрес, където се запознават с много делегати, между които са и българите Кръстю Раковски, Георги Димитров и др. Всеки път, когато се връща в Букурещ от своите

обиколки, Кирмикчи с удоволствие посещава З. Арборе в неговата малка къща, където научава много интересни работи за Румъния и румънския живот.

Относително малко знаем за неговите проучвания в Румъния. Известно е, че основните му обиколки стават из Олтения и Мунтения. Имайки при себе си фотографически апарат от Петербургския университет, той прави много снимки на типичните селски жилища и стопански постройки, на националното облекло, на разни женски ръкоделия и на всичко, което характеризира бита и живота на румънския селянин. Той закупува и изпраща в руското посолство особено типичните и оригинални произведения за домашни нужди и такива на изкуството, от където последните биват изпратени в етнографския музей в Петербург. Обаче доста такива материали се изгубват, тъй като бива откраднат фотоапарата му по пътя от селото към града. Това той описва така: « По пътя се случи една доста голяма стръмнина. За да облекчим конете, ние всички слязохме от каруцата и вървахме наред с нея. Беше вече тъмно. Когато се изкачихме на планината и седнахме в каруцата фотографическия апарат със снимките не намерихме в нея... Не ми беше жал за апарата, а ми беше жал за многобройните етнографски снимки, които мъчно можеха да бъдат възстановени»¹³.

След завръщането си от научната командировка в Румъния Н. Кирмикчи отбива военната си повинност. Постъпва като волноопределяш в артилерийска бригада в гр. Белгород. В края на лятото 1913 г. бива демобилизиран, като е произведен в първи офицерски чин – подпоручик. Завръщайки се в Петербург, той постъпва на работа като възпитател в реално средно училище в гр. Колпино, близо до Петербург, поддържайки връзки с професора Феодор Волков и продължавайки научната си работа. През юни – юли 1914 г. изкарва обучение в артилерийска бригада близо до Петербург. След това заминува в Болград да се види с баща си. Обаче след два дни се получава телеграма за мобилизация на фронта. След това три години е войник в Първата световна война. Военният му път започва във Финландия, после е прехвърлен на Югозападния фронт срещу Източна Пруссия и Австро-Унгария., като капитан артилерист. След раняване бива зачислен на амбулаторно лечение във Военно-медицинската академия в Петроград, което продължава два месеца. Ф. Волков по това време го кани на лекциите в университета, представяйки го на студентите-антрополози, неговите по-млади колеги. В града се среща със своя роднина – полковник Орест Гаврилович Филипов – химик, завеждащ голяма военно-химическа лаборатория.

След това военната съдба го води да Северна Добруджа. Пишейки за това, той споменава за своите етноложки проучвания в Румъния. В Тулча продължава да задълбочава своите познания за румънците. Прави специални психологически наблюдения върху румънските военни, като получава лошо впечатление за културата им, особено за техните псувни. За него става ясно, че румънския войн е небоеспособен и няма желание да брани интересите на «румънската продажна олигархия, чокоите и буржоазията». Тук младият Кирмикчи се среща с една стара българка, която му разправила при какъв страшен терор и грубост от страна на румънците живеят българите в Добруджа. Тя не знаела къде са нейните трима сина и възрастния ѝ стар мъж. Молила се след войната те да останат или в Русия, или в България. Бесарабският българин характеризира войната в Добруджа като истинска братоубийствена война. Със съжаление констатира, че българските во̀ини, въпреки традиционното братство и обич към руските, били принудени да се бият с руската армия.

На 23 декември 1916 година той със своята военна част преминава в Бесарабия и спира до края на войната в село Сатуново. Февруарската революция в Русия го заварва в Киев, където той се заема с попълване на неговата част с хора и коне. Когато се връща на фронта в Сатуново, вече става известно за извършената революция и вестта се коментира по разни начини, според разбиранията на хората, обаче винаги с нюанса на радост. Тук стават митинги, на които сред другите оратори е и Кирмикчи – председател на офицерите на втора бригада от 115 пехотна дивизия. Изказва се и пред хиляди войници в бесарабското село Картал. Речта му е в дух на радост, че гнилият царски режим се е провалил окончателно. Но той предупреждава още, че за пълното освобождение на трудещия се народ има още голяма опасност от буржоазията, от руския капитализъм. По това време младият учен сериозно се замисля за съдбата на Бесарабия, за нейните народи – молдовци, руснаци, българи и т.н. В него продължава да укрепва мнението, че молдованите в Бесарабия се отличават от тези зад Прута. «Нашите бесарабски молдовани – подчертава той, – както и другите хора, възпитани от руските закони и руската култура изобщо, коренно се различават от молдовците в Румъния с нейната «европейска конституция», прикриваща безсрамното гаврене с румънския трудов народ, избиван и ограбван от официалните и неофициалните лумпени. Само една малка река Прут, която отделя едните молдовани от другите, но каква колосална разлика в културата им!¹⁴»

След демобилизацията на руската армия в Бесарабия, Н. Кирмикчи се завръща в Болград и вижда нови преобразования в градското самоуправление. Той заварва като градски глава (кмет) социалистът Иван Христов, против когото стават митинги, в един от които последният бива принуден да избяга от общината през прозореца. (Затова и решава да подаде оставка). При изборите на негово място бива издигнат наред с други и Н. Кирмикчи. Но опознал действителността, последният се отказва. Съгласява се да бъде избран помощник на кмета. На тази длъжност успява да се сдобие с доверието и уважението на градската управа, на жителите на града. Обаче това управление скоро бива разтурено. В тази ситуация молдовските му другари от студентските години го препоръчват за висок пост – заместник на генерал Войтояну, главен румънски комисар на Бесарабия. Младият българин обаче отново отказва, като продължава да участва в борбата за градско самоуправление. Градското общество го поставя на първо място в списък на кандидатите за съветници от целия град. Ала румънската власт не бърза, и докато той е в града изборите не се провеждат.

С голямо внимание Кирмикчи следи и анализира отношението на бесарабските българи към революционните събития. Впоследствие ще констатира, че насърчена от «Декларацията за правата на народите в Русия, за самоопределение» компактната българска маса в Южна Бесарабия започва да работи за национално самоопределение и образуване на «Българска автономна област» в състава на Съветска Русия. Той е един от организаторите на свикване на Първият български конгрес от Измаилски окръг, който под председателството на адвоката Степан Титоров и подпредседателството на самия Кирмикчи решава свикване на общобългарски конгрес от Южна Бесарабия на 20.1. 1918 година в Болград. Бива избрана специална комисия по подготовка на този конгрес, в състава на която влиза и младият учен. Под ръководството на последния в гр. Болград се формира военна част от около хиляда войника и 50 офицери от бившата руска армия. Кметът на града социалистът Иван Христов, адвокат, а и други българи, с радост подкрепят идеята за българска автономна област в южна Бесарабия¹⁵. Оргкомитетът за готвения конгрес в Болград назначава свои трима информатори и агитатори. Сред тях е Н. Кирмикчи за Акермански окръг, а другите двама са Д. Милдов за Измаилски окръг, и Попдимов – за Бендерски окръг. В Акерман Н. Кирмикчи се среща с много депутати българи. Тук обаче на 13.1. 1918 година до него стига вестта, че румънската войска окупира гр. Болград. Въпреки това,

пратеникът продължава да кани делегати за конгреса в Болград. Това прави и по пътя от Акерман за Болград, спирайки се в българските села, където разяснява значението и целта на предстоящия конгрес в Болград. Посещава той и родното село на баща си – Чийшия, където организира голямо събрание в двора на черквата. Произнася реч, както и пред жителите на съседното село Кубей на площада до черквата и общинското ръководство. На шосето между с. Табаки и гр. Болград среща много пехотни румънски патрули. Независимо от окупацията на румънци, организаторите на конгреса не са отказват от неговото откриване. В посочения ден, на 20.1.1918 г., в салона на кинотеатъра в Болград в присъствието на повече от 200 делегати се открива българския конгрес. Делегатите единодушно избират за председател на конгреса Николай Кирмикчи. Той едва успява да изкаже своята встъпителна реч за целите на конгреса и да предложи «дневен ред», когато в салона влиза полицейския пристав на гр. Болград и от името на румънската власт забранява заседанието. Председателят бива принуден да закрие конгреса, като се обръща към делегатите да бъдат по-сплотени и солидарни с всички свободолюбиви бесарабци, защото именно сега настъпват времена на тежки изпитания и нещастия за всички бесарабци.

По това време много актуално стои въпросът за бъдещето на Болградската гимназия. В тази ситуация Н. Кирмикчи настоява за неин директор задължително да бъде назначен българин. Такова мнение има и Директоратът на учебните заведения в Бесарабия. След дълги обсъждания и политически борби на тази длъжност през август 1918 г. е назначен Н. Кирмикчи. Първо пред него застава задачата за попълване на учителския персонал. По негова инициатива за учители се назначават доста българи, които се връщат от фронта. Много енергия отдава, за да се поправи дисциплината на учениците, която през време на революцията е била силно разколебана. При това той лично активно се бори против телесните наказания на учениците, което било допустимо в румънската педагогика. Отстоява да се учи български език в гимназията и в училищата в българските села. С помощта на Кр. Мисирков от България пристига доста българска литература както за гимназията, така и за училищата. Като висш представител на българската просвета в Южна Бесарабия, той получава постоянно съобщения за насилията, които извършват румънските власти в региона.

Към края на януари 1919 година румънското правителство предписва всички чиновници, включително учители, да дадат клет-

ви за вярност към Румъния. Три пъти Кирмикчи го убеждават да даде такава клетва, но той се отказва. На баща си, народен учител, уважаван в града, обяснява своята постъпка така: « Вие често сте ни разправяли за своя чудесен другар, учител от с. Задунаевка Христо Ботев...Искам и аз като вожд на нашите българи, макар и отчасти, да последвам неговия пример и да се боря за честта и свободата на нашите сънародници в Бесарабия¹⁶. В резултат от тази решителна постъпка учителят трябва да напусне не само гимназията, но и Болград. Той като че ли има предчувствие, че напуска града завинаги. Прощава се с роднини, познати, колеги от училището, от обществената и административна работа. Специални срещи прави с Иван Христов. По-късно ще отбелязва големия принос на последния в общественото движение в Болград и изцяло в Южна Бесарабия. Емоционална среща става с Димитър Милдов, бивш кмет на Болград. Сбогува се и със семейството на Иван Желязков, който след време ще стане един от лидерите на бесарабските българи през междувоенния период. По-късно, вече в България ще поддържа връзки и с децата му – с Лев Желязков, известен български партизанин, и Татяна Желязкова, лекар. Като оставя родния град Болград, той има идея да замине за постоянно в Русия. Отпътува заедно с група офицери-бесарабци, която напуска своя роден край – Бесарабия. В Одеса се настанява при леля си Ана Дарманчева , при която живее и неговата сестра д-р Вера Кирмидчи. Първата му работа е да установи връзки с българското консулство в Одеса и там да се запознае със състоянието на българската диаспора в Южна Русия и с българското благотворително дружество. От консула научава, че в града съществувала българска организация «Братство», която имала за задача културно обединение на всички българи в Херсонска и Бесарабска губерния. Обаче по време на революционните събития тя решава да преустанови работата си, както и българското консулство. В тази ситуация Н. Кирмикчи с труд събира доста членове дружеството и на едно от общите заседания, прибъщвайки се към революционно-политическите условия, става преименуване на организацията в «Български национален комитет в Русия». За председател е избран Н. Кирмикчи, а за секретар – юристът Дамян Бакалов, също родом от Болград

През 1920 г. заедно с брат си и двете си сестри доскорошният председател се преселва в България. Тук той става известен под фамилията Николай Кирмидчиев. Първоначално се установява в гр. Плевен, където работи в Плевенската лозаро-винарска опитна станция, като завеждащ химическия отдел на станцията. После се

преселва в гр. Лом. Тук с младата учителка Мария Костова той създава семейство. През 1927 г. им са ражда син Николай. Вече баща, Кирмидчиев постъпва на работа в Ломския държавен лозов разсадник, като продължава своите научни изследвания по лозарство, които обхващат територията на цяла България, с цел да се изяснят синонимите на българските сортове лозя. В резултат на упорита многогодишна научно-изследователска дейност той подготвя и издава на собствени разноски първата за България научна разработка «Сортове лози в България», за която едва през 1964 година е удостоен с орден «Кирил и Методий» – 1 степен. Края на трудовия си стаж той изкарва като учител по руски език в гимназията в гр. Лом.

В България с голямо внимание следи за положението на бесарабските българи в Румъния. За това той подробно описва в своята ръкопис «Русия и балканските народи». Остави статии в редица български вестници по тази тематика. В 1929 година изнася доклад за тежкото положение на българите в Румъния пред поредния конгрес на Дружеството на бесарабските българи в България. Той автор на редица декларации и обръщения към български и международни институции с призив за защита на правата на българите в съседната румънска държава.

Последните години живее в София. По това време именно подготвя своя ръкописен труд «Русия и балканските народи». В него се включват исторически, етноложки, антропологически наблюдения върху Бесарабия, Русия и България, преплетени с лични спомени. Изглежда авторът не успява да завърши работата. В ръкописа има структурни несъвпадения, несвързани сюжети, повторения и т.н. Не може да не направи впечатление и това, че трудът е с доста идеологическа насоченост по посока на русофилството. Обаче в него е заложена богата и важна информация за бесарабските българи, особено за годините на революционните събития в началото на XX век.

Николай Кирмидчиев умира в София на 24 март 1968 г. на 83 годишна възраст.

БЕЛЕЖКИ

¹ Лукьянец О. О. Русские исследователи и молдавская этнографическая наука в XX в. Кишинев: Штиинца, 1986, с.

² Титоров Й. Българите в Бесарабия: Историко – етнографски очерк]. София: печ. Г. А. Ножаров, 1903, с.

³ Червенков Н. Спомени на Николай Кирмидчиев за своето време // *Български хоризонти*. Кишинев, 2007, бр. 6-7, с. 10-15.

⁴ Кирмидчиев Н. Русия и Балканските народи. Ръкопис, с.

⁵ Пак там, с. 175.

⁶ Лукьянец О. С. Цит. съч., с. 59.

⁷ Российский этнографический музей. 1902-2002. Альбом. СПб.: Славия, 2001, с. 88.

⁸ Кирмидчиев Н. Цит. съч., с. 177.

⁹ Пак там, с. 184

¹⁰ Пак там, с. 188.

¹¹ Пак там, с. 189.

¹² Пак там, с. 186.

¹³ Пак там, с. 193.

¹⁴ Пак там, с. 356

¹⁵ Пак там., с. 318.

¹⁶ Пак там, с. 386